IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882
INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

मानव विकास निर्देशांक मानवी कल्याणाचे सापेक्ष माप

प्रा. डॉ. सिद्धार्थ एस. मेश्राम
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
जे. एम. पटेल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भंडारा– 441904

सारांश :

कोणत्याही प्रकारची अर्थव्यवस्था असली तरी ती किती विकसित आहे हे ठरविण्यासाठी जी.डी.पी. तील वृद्धो दर व दरडोई उत्पन्न वाढीचा दर हे प्रमुख माप मानले जातात. आर्थिक विकासाचे मापन करताना ह्या दोन संज्ञा प्रमुख भूमिका निभावतात. जागतिक अर्थव्यवस्थेत अति उच्च विकसित अर्थव्यवस्था म्हणून इंग्लंड, अमेरिका यासारख्या भांडवलवादी अर्थव्यवस्थांकडे बघितले जाते. इंग्लंडची औद्योगिक क्रांती व त्यानंतर अमेरिका खंडात आणि युरोप खंडात झालेले अनुकरण यामुळे ही राष्ट्रे अजुनही उच्च विकास अर्थव्यवस्थांच्या क्रमवारीत अग्रगण्य आहेत. कार्ल मार्क्सने भांडवलशाहीतील दोष दाखवून भांडवलशाहीच्या विकासातच तिच्या विनाशाची मुळे दडलेली आहेत असे भाकित करून कामगारांचे राज्य निर्मितीची संकल्पना मांडली. हे प्रारूप साम्यवादाच्या अथवा समाजवादाच्या अर्थाने जगात रूढ होऊन एक नवीन अर्थव्यवस्था उदयास आली. रशियासारख्या देशात साम्यवाद फोफावून आर्थिक विकासाच्या शिखरावर पोहचली. परंतु रशियाचे विघटन झाल्यानंतर चीनने साम्यवादाची धुरा सांभाळली. या विश्लेषणाच्या आधारे आपण या निष्कर्षाप्रत येऊन पोहचलो की जगात कोणतीही अर्थव्यवस्था विकासाचे प्रारूप घेऊन आर्थिक विकास करण्यास सफल झाली असली तरी ते मौद्रिक व संख्यात्मक मापाच्या आधारे आर्थिक विकासाचे मापन करीत होते. आज अर्थव्यवस्थेचा संख्यात्मक मौद्रिक विकासाचा माप मागे पडला. एखाद्या राष्ट्राचे राष्ट्रीय उत्पन्न कितीही जास्त असले तरी ते संपूर्ण देशांतर्गत जनतेच्या महत्तम कल्याणात भर टाकणारे असेल असे म्हणता येणार नाही. कारण जोपर्यंत उत्पन्नाचे समान वितरण, रोजगाराच्या समान संधी, शिक्षणाच्या विस्तृत सोयी, दीर्घ आयुष्य जगता येईल अशा स्वास्थ्याच्या सोयी ह्या सर्व बाबी समान रूपाने समाजात वितरीत होत नाही तोपर्यंत त्या देशातील संपूर्ण मानवजात महत्तम सुख–सोयी व कल्याणकारी जीवन जगत आहे असे म्हणता येणार नाही. त्यामुळे 1990 ला एक नवीन संकल्पना उदयास आली. या संकल्पनेलाच मानव विकास निर्देशांक असे म्हणतात. एखाद्या राष्ट्रातील जनता जीवन जगत असतांना ती किती सुख–सोयीच्या आधरे जगते, किती कल्यण साध्य करते हे पाहणे महत्वाचे असते. केवळ राष्ट्रीय उत्पन्न किंवा दरडोई उत्पन्न उच्च प्रतीचे असेल पण देशात आर्थिक विषमताही तेवढीच प्रभावी असेल, आणि जनता बेकारी, गरीबी व दरिद्री जीवन जगत असेल तर त्या राष्ट्राचे कल्याण महत्तम आहे असे समजणे योगय होणार नाही.

म्हणूनच 1990 पासून मानव विकास निर्देशांकाच्या आधारे मानवाच्या महत्तम कल्याणाचे मापदंड मोजणे सुरू करण्यात आले. पाकिस्तानचे महबूब उल हक हे मानव विकास निर्देशाकांचे जनक मानले जातात. महबूब उल हक व अमर्त्य सेन यांनी ही संकल्पना विकसित केली. भारत मानव विकास

निर्देशांकाच्या बाबतीत विकासाच्या कोणत्या अवस्थेत आहे. जगातील राष्ट्रांचे भ्क्प च्या आधारावर विकासाच्या कोणत्या टप्प्यात मोजमाप होते या सर्व बाबींचा विचार प्रस्तुत शोधनिबंधात करणे व भारताला या क्रमवारीत येण्याकरिता कोणते उपाय योजावे लागणार ह्या सर्व बाबींची साधक–बाधक चर्चा करणे हा या शोधनिबंधाचा प्रमुख उद्देश आहे.

बीज संज्ञा : मानव विकास निर्देशांक, आर्थिक विकास, स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न.

संशोधन पद्धती शास्त्र :

प्रस्तुत अध्ययन द्वितियक सामग्रीवर अवलंबून आहे. संशोधनासाठी वापरण्यात आलेली दुय्यम सामग्री विविध स्रोतातून गोळा करण्यात आलेली आहे. यासाठी क्रमिक पुस्तके, विविध संदर्भ ग्रंथ, अहवाल, मासिके, त्रैमासिके, इंटरनेट, प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य, वर्तमानपत्रे ह विविध दुय्यम सामग्रीचे स्रोत शोधनिबंधाची सामग्री उपलब्ध करण्यासाठी वापरण्यात आले आहेत. शोधनिबंध लिहिण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे.

संशोधन प्रश्न :

1) मानव विकास निर्देशाकांची गणना करून संबंधीत देशाचा कोणत्या विकास गटात समावेश होतो, त्याविषयी स्पष्टीकरण देणे.
2) जागतिक पातळीवर उच्च विकास दर, अतिउच्च विकास दर व मध्यम विकास दराची रँकिंग शोधण्याची पद्धती स्पष्ट करणे.
3) मानव विकास निर्देशाकांत भारताचे रँकिंग वाढविण्यातील अडचणी व उपायांचा उहा:पोह करणे.

मानव विकास निर्देशांकाची गणना :

यु.एन.डी.पी. मार्फत 1990 पासून दरवर्षी 'मानव विकास निर्देशांक अहवाल' जाहीर केला जातो. या अहवालात विविध देशांसाठी पुढील 4 प्रमुख निर्देशांकाची गणना केली जाते.

1) मानव विकास निर्देशांक
2) असमानता–समायोजित मानव विकास निर्देशांक
3) जेंडर असमानता निर्देशांक, आणि
4) बहुआयामी दारिद्रय निर्देशांक.

यु.एन.डी.पी. ने 1990 मध्ये पहिल्यांदा मानव विकास अहवाल जाहीर केला. त्यामध्ये विविध देशांचे मानव विकास निर्देशांक मोजण्यात आले होते. हे निर्देशांक तयार करण्याची प्रेरणा पाकिस्तानी अर्थतज्ज्ञ महबूत उल हक आणि अमर्त्य सेन यांची होती. महबूब उल हक यांना 'मानव विकास निर्देशाकांचे जनक' म्हणून संबोधले जाते.

2010 मध्ये घटक निर्देशांकात सुधारणा करण्यात आली व 2010 मध्ये हा निर्देशांक ज्या घटकांवरून काढला जातो, त्यात मानव विकास निर्देशांक व त्यांच्याशी संबंधित चार निर्देशक ;प्दकपबंजवतेद्ध यांचा समावेश होतो. हे निर्देशक पुढील प्रमाणे आहेत–

आरोग्य : देशाच्या आरोग्याचा स्तर मोजण्यासाठी जन्माच्या वेळचे आयुर्मान हा निर्देशक वापरला जातो.

शिक्षण : देशाचा शैक्षणिक स्तर मोजण्यासाठी पुढील दोन निर्देशक वापरले जातात.

1) 1.25 वर्षापेक्षा अधिक वयाच्या प्रौढांची सरासरी आणि
2) 18 वर्षापेक्षा कमी वयाच्या मुलांची अपेक्षित शालेय वर्षे. शिक्षणाचा निदेशांक या दोन्ही निर्देशंकाचा भूमितीय मध्य असतो.

जीवनमानाचा दर्जा (Living Standards) :

देशातील जीवनमानाचा दर्जासाठी दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न ;च्मत ब्ंचपजं ळछच्द्ध हा निर्देशांक वापरला जातो. चांगले जीवनमान जगण्यासाठी संसाधनांची आवश्यकता असते. दरडोई उत्पन्न हे संसाधनाचे साधे व सोपे माप असते. कारण हे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर तुलना करण्याच्या दृष्टीने योग्य समजले जाते. परंतु त्यासाठी निरनिराळ्याा देशातील दरडोई उत्पन्न एकसमान मापात आणणे आवश्यक असते. म्हणून दरडोई उत्पन्न रूपयामध्ये दिले असेल तर ते प्रथम क्रयशक्ती समता डॉलर ;च्च्च्द्ध मध्ये बदलावे लागते.

निर्देशांकाचे सामान्यीकरण :

मानव विकास निर्देशांकामध्ये केवळ सकारात्मक घटकाचाच वापर केला जात आहे. त्यामुळे घटक निर्देशांकाची गणना करण्यासाठी आपण केवळ एकाच सूत्राचा वापर करू शकतो.

$$\text{घटक निर्देशांक} = \frac{\text{वास्तविक मूल्य} - \text{न्यूनतम मूल्य}}{\text{महत्तम मूल्य} - \text{न्यूनतम मूल्य}}$$

वरील सूत्रावरून सरासरी आयुर्मान, शैक्षणिक प्राप्ती आणि जीवनमान या तिन्ही घटकाचे निर्देशक काढता येतात. प्रथम प्रत्येक घटकांचे वैयक्तिक निर्देशक तयार करण्यात येतात. त्यासाठी प्रत्येक घटकाचे न्यूनतम आणि महत्तम मूल्य निश्चित करण्यात येते. यु.एन.डी.पी. द्वारे 1997 या वर्षाकरिता निश्चित केलेले न्यूनतम मूल्य आणि महत्तम मूल्य खालीलप्रमाणे आहे.

घटक निर्देशक	एकक	न्यूनतम मूल्य	महत्तम मूल्य
सरासरी आयुर्मान ;स्म्त्द्ध	वर्षे	25	85
प्रौढ साक्षरता दर ; ।स्त्द्ध	प्रतिशत	0	100
संयुक्त नामांकन अनुपात ;ब्म्त्द्ध	प्रतिशत	0	100
जीवनमान ;स्द्ध	च्च्च्	100	40000
(यू.एस.डॉलर क्रयशक्ती समता)	लघुगुणक ;स्वहद्ध	2.00	4.6021

उदाहरण : समजा, भारतातील सरासरी आयुर्मान 70 वर्षे आहे. न्यूनतम आयुमर्यादा 25 वर्षे आहे. आणि महत्तम आयुमर्यादा 85 वर्षे आहे. असे समजून भारताचा सरासरी आयुर्मान निर्देशक काढू.

भारताचा सरासरी आयुर्मान निर्देशक (Life expectancy Index of India)

$$= \frac{\text{वास्तविक मूल्य} - \text{न्यूनतम मूल्य}}{\text{महत्तम मूल्य} - \text{न्यूनतम मूल्य}}$$

$$= \frac{70.0 - 25.0 = 45.0}{85.0 - 25.0 = 60.0}$$

$$= 0.75$$

मानव विकास निर्देशांकाचे आगणन ;Calculation of HDI) :

मानव विकास निर्देशांक = सरासरी आयुर्मान निर्देशक + शैक्षणिक प्राप्ती निर्देशक + जीवनमान निर्देशक

$$HDI = \frac{LEI + EAI + SLI}{3}$$

समजा, भारतातील 2004 या वर्षासाठी खालील आकडेवारी उपलब्ध आहे.

जन्मपासून सरासरी आयुर्मान 65.0 वर्षे

प्रौढ साक्षरता दर 60.00 टक्के

संयुक्त नामांकन अनुपात 66.00 टक्के

दरडोई उत्पन्न च्च्+ 25.00

यावरून मानव विकास निर्देशांकाचे आगणन करता येते.

सर्वप्रथम शैक्षणिक प्राप्ती काढण्यासाठी प्रौढ साक्षरता दर आणि संयुक्त नामांकन अनुपात यांची बेरीज करावी लागते. त्यानुसार प्रौढ साक्षरता दराला 2/3 भार आणि संयुक्त नामांकन अनुपाताला 1/3 भार दिल्यानंतर शैक्षणि प्राप्तीचे मूल्य खालीलप्रमाणे काढता येईल.

शैक्षणिक प्राप्त ;म्द्ध त्र (60.0ः ग 2/3) + (66.0ः ग 1/3)

= 40 + 22

= 62 टक्के

शैक्षणिक प्राप्तीचे मूल्य मिळाल्यानंतर जीवनमानाची पातळी माहीत करून घेण्यासाठी दरडोई उत्पन्नाचा लघुगुणक ;स्वहद्ध प्राप्त करावा लागतो. तो पुढीलप्रमाणे –

दरडोई उत्पन्न = लघुगुणक ;च्च्+ 25000) = 3.3979 येईल. आता वर प्राप्त झालेल्या न्यूनतम व महत्तम मूल्यांच्या आधारे प्रत्येक घटकाचे निर्देशक काढता येतील. त्याकरिता पुढील सुत्राचा अवलंब करावा लागेल.

घटकाचे वास्तविक मूल्य – घटकाचे न्यूनतम मूल्य

घटक निर्देशक = ——————————————————

घटकाचे महत्तम मूल्य – घटकाचे न्यूनतम मूल्य

किमती सुत्रात ठेवून –

65.0 – 25.0 = 40.0

सरासरी आयुर्मान निर्देशक ;स्प्द्ध = —————— ——— = 0.667

85.0 – 25.0 = 60.0

62.0 – 00.0

शैक्षणिक प्राप्ती निर्देशक ;म्प्द्ध = ——————— = 0.620

100.0 – 00.0

3.398 – 2.0 = 1.398

जीवनमान निर्देशक ;ेप्द्ध = —————— ——— = 0.537

4.602 – 2.0 = 2.602

आता वरील तिन्ही घटक निर्देशांकाची सरासरी काढून मानव विकास निर्देशांक काढता येईल.

स्प्. म्प्. ैप्

मानव विकास निर्देशक = ——————

3

= 0.667 + 0.60 + 0.537

1.824

= ————— = 0.608

3

मानव विकास निर्देशांक गणना करण्याची नवीन पद्धत :

4 नोव्हेंबर 2010 नंतर मानव विकास निर्देशांक मापन करतांना तीन घटकांचा विचार करणारी पद्धती अमलात आणली गेली.

अ) आयुर्मान निर्देशांक : (आ.नि.) – (सरासरी आयुर्मान – 20)/85–20) जेव्हा सरासरी आयुर्मान 85 असतो तेव्हा निर्देशांक 1 असतो. आणि जेव्हा तो 20 असतो तेव्हा निर्देशांक 0 असतो.

ब) शैक्षणिक निर्देशांक : (शै.नि.) – (स.शा.व.नि.) = अपेक्षित शालेय शिक्षण वर्ष 18

क) उत्पन्न निर्देशांक : (उ.नि.) – ख्पद (द.डो.ए.रा.उ) – पद (100)./ख्पद (75000) – पद (100). जेव्हा दरडोई एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न (द.डो.रा.उ.) हे 75000 अमेरिकन डॉलर असते तेव्हा उत्पन्न निर्देशांक 1 असतो. आणि जेव्हा तो 100 अमेरिकन डॉलर असतो तेव्हा निर्देशांक 0 असतो. मानवी विकास निर्देशांक वरील तिन्ही निर्देशांकाचा भौमितिय मध्य असतो. वरील तिन्ही मानवी विकास निर्देशांकाच्या माध्यमातून मानवी विकास निर्देशांक काढण्यासाठी पुढील सुत्राचा वापर केला जातो.

मानवी विकास निर्देशांक = 3/(आ.नि.) ҳ (शै.नि.) ҳ (उ.नि.) मानवी विकास निर्देशांकाचे मूल्य 0 ते 1 च्या दरम्यान असते. 0 म्हणजे मानवी विकास झालेला नाही. तर 1 म्हणजे पुर्ण मानवी विकास होय. विकासाच्या अवस्था निर्देशांकाच्या मूल्यानुसार ठरविले जाते व विविध देशांची वर्गवारी लावण्यात येते. त्यानुसार जगातील 189 देशांचे मानवी विकास निर्देशांकाच्या मूल्यांच्या आधारे चार गटात विभाजन करता येते.

मानव विकास निर्देशांकाप्रमाणे गटनिहाय विभाजन :

जगातील देशांचे मानव विकास निर्देशांकाच्या मूल्यानुसार 4 गट करण्यात येतात.

1) अति उच्च विकसीत गटातील देश :

ज्या देशातील मानव विकास निर्देशांक 0.758 पेक्षा जास्त आहे ते सर्व देश अति उच्च विकसित देशांच्या गटात मोडतात.

2) उच्च विकसीत गटातील देश :

या गटात 0.640 ते 0.758 च्या दरम्यान मानव विकास निर्देशांक मूल्य असलेले सर्व देशांचा समावेश होतो.

3) मध्यम मानव विकास :

0.466 ते 0.640 या गटातील देश मध्यम विकास गटात मोडतात.

4) कमी मानव विकास गट :

यात 0.640 पेक्षा कमी मनव विकास निर्देशांक असणारे देश येतात.

17 डिसेंबर 2020 मध्ये प्रकाशित यु.एन.डी.पी. च्या अहवालात 189 देशांच्या क्रमवारीत पहिल्या 5 अतिउच्च विकास गटातोल देश अनुक्रमे नार्वे (0.957), आर्यलँड (0.955), स्वित्झरलँड (0.955), हॉंगकॉंग (0. 949) आणि आईसलँड (0.949) या देशांचा समावेश आहे. तर शेवटचे 5 देश अनुक्रमे नायजर–189 (0. 394), मध्य आफ्रिकन रिपब्लीक–188 (0.394), छाड–187 (0.398), दक्षिण सुदान–186 (0.433) व बुरूंडी–185 (0.433) असे आहेत.

सद्य:स्थितीत दक्षिण आशिया सर्वात वेगाने विकसित होणारा प्रदेश आहे. 1990 ते 2018 या कालावधीत या राष्ट्राच्या प्रगतीची वाढ 46 टक्के निदर्शनास आली. त्यानंतर पूर्व आशिया आणि पॅसिफिक प्रदेशांमध्ये चांगल्या म्हणजे 43 टक्के वाढीची नोंद करण्यात आली.

2005–06 ते 2015–16 या कालखंडात भारतातील जवळजवळ 27.1 कोटी लोक गरीबीतून मुक्त करण्यात यश आले. परंतु आजही भारत हा सर्वाधिक गरीब राष्ट्र समजला जातो. भारतात या काळात 41 टक्के गरीब लोकसंख्या नोंदविण्यात आली आहे.

मानवी कल्याणाची स्थिती :

जनतेची सुस्थिती हे विकासाचे ध्येय असते. केवळ पैसा लोकांची आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अशा अंगांनी सुस्थिती निर्माण करू शकत नाही. त्यामुळे संयुक्त राष्ट्राने ;न्छद्व 'मानव विकास' या संकल्पनेचा पुरस्कार केला आहे. संयुक्त राष्ट्राने मानवी विकासची व्याख्या 'लोकांच्या निवडींच्या विस्ताराची प्रक्रिया' अशी केली आहे. मानवी विकासाच्या सर्वात महत्वाच्या घटकांमध्ये दीर्घ व आरोग्यवन जीवन, शिक्षण व उत्तम राहणीमानाचा दर्जा यांचा समावेश होतो. इतर निवडींमध्ये राजकीय स्वातंत्र्य, मानवी हक्कांची हमी आणि स्वावलंबन आणि आत्मप्रतिष्ठेचे विविध घटक यांचा समावेश होतो. या अत्यावश्यक निवडी आहेत. कारण त्यांच्या अभावी इतर अनेक संधीपासून अलिप्त रहावे लागू शकते, यावरून मानवी विकास ही लोकांच्या निवडींच्या समस्यांबरोबरच सुस्थिती उंचावण्यासाठी संधीची समानता अत्यावश्यक असते. म्हणून विकास लोकांभोवती रचला पाहिजे, लोक विकासाच्या भोवती नाही. तसेच विकास हा सहभागयुक्त असावा आणि त्यासाठी लोकांनी आपल्या क्षमतामध्ये (आरोग्य, शिक्षण व प्रशिक्षणविषयक) सुधारणा करण्यासाठी गुंतवणुकीच्या संधी उपलब्ध असाव्यात. तसेच लोकांना आपल्या क्षमता वापरण्याच्याही संधी असाव्यात. त्यासाठी सामुदायिक निर्णयांमध्ये पूर्ण सहभाग घेता यावा आणि त्यांना मानवी, आर्थिक आणि राजकीय स्वातंत्र्याचा लाभ प्राप्त व्हावा.

आर्थिक वृद्धो व मानवी विकास या संकल्पनांमध्ये मूलभूत फरक असा आहे की, आर्थिक वृद्धोमध्ये केवळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीवर भर दिला जातो. मात्र मानवी विकासात मानवी जीवनाच्या सर्व अंगांचा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक किंवा राजकीय समावेश केला जातो. अर्थात मानवी विकास घडून येण्यासाठी आर्थिक वृद्धो गरजेची असतेच, मात्र वेगळ्या दृष्टीकोनातून त्यामागील तत्व असे आहे की, मानवी निवडींच्या विस्तारासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा उत्पन्नाचा वापर अधिक निर्णायक ठरत असतो. राष्ट्राची खरी संपत्ती ही राष्ट्रातील लोकच असल्याने मानवी जीवनाची समृद्धो हेच विकासाचे ध्येय असले पाहिजे.

विकासाचे आर्थिक व सामाजिक निर्देशक :

विकासाचे आर्थिक निर्देशक ;म्बवदवउपब प्दकपबंजवतेद्ध रू

विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट्या मानवी प्रगती आहे आणि हे उद्दिष्ट्या साध्य करण्यासाठी आर्थिक वृद्धो हे एक महत्वाचे माध्यम आहे. त्यामुळे एखाद्या देशाला झालेला किंवा होत असलेला आर्थिक विकास मोजण्यासाठी ज्या घटकांचा वापर केला जातो, त्यांना 'विकासाचे आर्थिक निर्देशक' असे म्हणतात. त्यामध्ये पुढील निर्देशकांचा समावेश होतो.

1) राष्ट्रीय उत्पाद व उत्पन्न :

देशातील आर्थिक क्रियांचा स्तर मोजण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पाद व राष्ट्रीय उपन्नाची गणना केली जाते. राष्ट्रीय उत्पाद बाजारभावाला मोजले जाते, तर राष्ट्रीय उत्पन्न घटक किमतींना मोजले जाते. केवळ वस्तू व सेवांच्या किंमतीमध्ये वाढ झाल्यानेही राष्ट्रीय उत्पाद वाढते. मात्र ही खरी वाढ नसते, म्हणून राष्ट्रीय उत्पाद चालू तसेच स्थिर किंमतींना मोजले जाते.

2) दरडोई उत्पन्न :

दरडोई उत्पन्न म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न भागिले लोकसंख्या होय. म्हणजेच, एक व्यक्तिमागील राष्ट्रीय उत्पन्न होय. दरडोई उत्पन्न हा आर्थिक प्रगतीचा अधिक योग्य निर्देशक मानला जातो, मात्र तो एक साधा सरासरी असतो, त्यातून उत्पन्नाचे खरे वितरण समजून येत नाही. देशाचे दरडोई उत्पन्न जास्त असल तरी त्याचे व्यक्तिनिहाय उत्पन्न अत्यंत असमान असू शकते.

3) उत्पन्न व संपत्तीची समानता/विषमता :

कोणत्याही देशात उत्पन्न व संपत्तीची पूर्ण समानता असणे शक्य नाही. यावरून उत्पन्न व संपत्तीच्या असमानतेचे प्रमाण मोजण्यासाठी लॉरेंझ वक्ररेषा व गिनी गुणांक यांचा वापर केला जातो. लॉरेंझ वक्ररेषेवरून काढलेला गिनी गुणांक जेवढी कमी तेवढे उत्पन्न/संपत्तीचे वितरण अधिक समान असते, याउलट गिनी गुणांक जेवढा जास्त तेवढे हे वितरण अधिक असमान असते.

4) दारिद्रयाचा स्तर :

दारिद्रयाचा उच्च स्तर आर्थिक विकसाची कमतरता दर्शवितो. दारिद्रयाचा स्तर दारिद्रय रेषेने दर्शविला जातो. दारिद्रयाच्या स्तरावरून जीवनाच्या गुणवत्तेचा स्तर, उपासमार, कुपोषण, निरक्षरता व पर्यायाने मानवी विकास स्तराचा अंदाज येतो.

विकासाचे सामाजिक निर्देशक :

शिक्षण व आरोग्य हे मानवी विकासाचे महत्वाचे घटक आहेत. यावरून विकासाचे महत्वाचे सामाजिक सूचक पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) शिक्षण विषयक निर्देशक :

देशातील शैक्षणिक स्तर दर्शविण्यासाठी साक्षरता दर, विशेषतः महिलांची साक्षरता, विभिन्न वयोगटातील शाळकरी मुलांचे स्थूल व निव्वळ पटसंख्या प्रमाण, विद्यार्थी–शिक्षक प्रमाण यासारखे सूचक वापरले जातात.

2) आरोग्यविषयक निर्देशक :

शिक्षणातून प्राप्त केलेली कौशल्ये वापरण्याची क्षमता आरोग्याच्या स्तरावर अवलंबून असते. दीर्घ जीवनकाल दर्शविणाऱ्या निर्देशांकामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो. जन्माच्या वेळेचे आयुर्मान, अर्भक, मृत्यू दर, बालमृत्यू दर, पोषण दर्जा, स्वच्छतेची स्थिती इत्यादी.

लिंगविषयक विकास निर्देशक :

महिलांच्या विकासाचा स्तर परिगणित करण्यासाठी लिंगविषयक विकास सूचक वापरले जातात. उदा. जेंडर असमानता निर्देशांक, लिंग विकास निर्देशांकामध्ये खालील तीन घटकांना समाविष्ठ करण्यात येते.

1) स्त्रियांचे जन्मापासूनचे सरासरी आयुर्मान
2) स्त्री साक्षरता व एकूण नामांकन अनुपात
3) स्त्रियाचे दरडोई उत्पन्न

संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाद्वारे प्रकाशित आकडेवारीच्या अभ्यासावरून लक्षात येते की, काही निवडक देशांमध्ये लिंग समानता अस्तित्वात आहे. त्यात नार्वे, कॅनडा, संयुक्त राज्य अमेरिका, जपान, मेक्सिको, रशिया, मलेशिया, वेनेजुएला, फिलिपिन्स, श्रीलंका, चीन आणि इंडोनेशिया या देशांचा समावेश होतो. याउलट सउदी अरब, ईरान, भारत, पाकिस्तान, मिस्त्र, नायजेरिया, बांगला देश या देशांमध्ये लिंग विषमता फार जास्त आहे.

यावरून लक्षात येते की, सद्यःस्थितीत लिंग विषमतेच्या बाबतीत समाजात जागरूकता निर्माण झाली आहे. आणि समाजात लिंग विषमता कमी करण्यासाठी स्त्रियांना शिक्षण आणि कुटुंबात मानाचे स्थान देण्यास प्राप्त केले जात आहेत.

बहुआयामी दारिद्रयता निर्देशांक :

आर्थिक विषमता हे दारिद्रयाचे एक प्रमुख कारण होय. ज्यावेळी समाजात आर्थिक विषमता अस्तित्वात असते त्यावेळी समाजातील मूठभर लोकांकडे संपत्तीचा फार मोठा वाटा असतो. आणि बहुसंख्य लोकांकडे संपत्तीचा फार कमी वाटा असतो. यानुसार समाजामध्ये श्रीमंत व गरीब वर्ग अस्तित्वात असते. गरीबांना जीवनावश्यक गरजांच्या पूर्ततेकरिता फार मोठा संघर्ष करावा लागतो.

संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाद्वारे 1997 मध्ये प्रकाशित केलेल्या मानव विकास अहवालात प्रथमच 'मानव दारिद्रयता निर्देशांक' समाविष्ट करण्यात आला. 2009 च्या मानव विकास अहवालात ;भ्क्त्द्ध मानव दारिद्रयता निर्देशांकाचे ;भ्च्प्द्ध आगणन करण्यासाठी मानव विकास निर्देशांकाचे जे तीन घटक होते तेच विचारात घेण्यात आले आहेत. परंतु ह्या तिन्ही घटकातील निर्देशांक मात्र नकारात्मक स्वरूपाचे होते. मानव दारिद्रयता निर्देशांकाचे घटक व त्याचे निर्देशक पुढीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आलेत.

1) स्वास्थ्य (आरोग्य) : यात वयाच्या 40 वर्षेपर्यंत जिवंत न राहण्याची (म्हणजे मृत्यूची) संभाव्यता.

2) शिक्षण : प्रौढ निरक्षरता दर

3) जीवनमान : 1) पिण्याचे शुद्ध पाणी न वापरणारी लोकसंख्या

2) वयानुसार कमी वजन असलेल्या मुलांचे सरासरी वजन.

मानव दारिद्रयता निर्देशांकामध्ये स्वास्थ्य, शिक्षण व जीवनमानाचा अभ्यास करतांना व्यापक प्रमाणावर ज्या कमतरता किंवा वंचितता आढळून आल्यात त्या व्यक्त करण्यासाठी संपूर्ण देशाच्या सरासरीचा वापर करण्यात आला. त्यात विशिष्ट व्यक्ति, कुटुंब किंवा लोकांची संयुक्त वंचन स्थितो व्यक्त करण्याची क्षमता नव्हती. ही समस्या दूर करण्यासाठी 2010 च्या मानव विकास अहवालात मानव दारिद्रयता निर्देशांकाऐवजी ;भ्च्प्द्ध बहुआयामी दारिद्रयता निर्देशांक ;डनसजपकपउमदेपवदंस च्वअमतजल प्दकमग त्र डच्प्द्ध स्वीकारण्यात आला. बहुआयामी दारिद्रयता निर्देशांकाची गणना करण्यासाठी मानव विकास निर्देशांकामध्ये समाविष्ट असलेले स्वास्थ्य, शिक्षण व जीवनमान हे तीन घटक विचारात घेण्यात आलेत. या डच्प् च्या मापणाकरिता महत्तम 100 टक्के गुण देण्यात आले. हे गुण तीन घटकांमध्ये समान प्रमाणात विभाजीत करण्यात आलेत. म्हणजे प्रत्येक घटकाकरिता 33.3 टक्के गुण विभाजीत करण्यात आलेत. आरोग्य व शिक्षणासाठी प्रत्येकी दोन व जीवनमानाकरिता 6 निर्देशक घेण्यात आलेत. अशाप्रकारे दारिद्रयाच्या विविध आयामांचा अभ्यास करण्याकरिता एकूण 10 निर्देशक घेण्यात आले. त्यानुसार सर्वात जास्त बहुआयामी दारिद्रयाने ग्रस्त लोकसंख्या सब–सहारण आफ्रिकेमध्ये होती. अर्ध्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या दक्षिण आशियात होती. भारतातील आठ राज्यातील दारिद्रयाची पातळी 26 गरीब आफ्रिकन देशांच्या लोकसंख्येइतकी होती. भारतातील या 8 राज्यांमध्ये 42.10 कोटी लोक बहुआयामी दारिद्रयात वास्तव्य करीत होती. 26 गरीब आफ्रिकन देशांमधील एकूण 41.0 कोटी लोकसंख्या बहुआयामी दारिद्रयात वास्तव्य करीत होते. 2016 च्या मानव विकास अहवालात 102 देशांच्या बाबतीत काढलेले हे अंदाज प्रकाशित करण्यात आलेले आहेत. 2005–06 मध्ये भारतात 64.2 कोटी लोकसंख्या (55.3 टक्के) ही बहुआयामी दारिद्रयाने पीडित होती. इतकेच नाही तर 27.8 टक्के लोकसंख्या ही अत्याधिक दारिद्रयाच्या स्थितीत जगत होती. प्रतिदिन 1.90

डॉलरचा उपभोग खर्च आंतरराष्ट्रीय दारिद्रय रेषा म्हणून ठरविली आहे. त्यानुसार भारतात 2014–15 मध्ये 21.2 टक्के लोकसंख्या दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत होती.

निष्कर्ष :

1) उच्च विकास गटात येण्यासाठी मोठ्याा प्रयत्नाची गरज :

संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (यु.एन.डी.पी.) च्या 17 डिसेंबर 2020 च्या मानव विकास निर्देशांकाच्या प्रकाशित अहवालानुसार 189 देशांमध्ये भारत 131 व्या क्रमांकावर आहे. भारताचे या कालावधीतील भ्कर मूल्य 0.645 आहे. म्हणजे मानव विकास निर्देशांकाच्या रँकिंगमध्ये उच्च विकास गटात येण्यासाठी मोठ्याा प्रयत्नांची गरज आहे. रशिया, ब्राझील, चीन, दक्षिण आफ्रिका व भारत या ब्रिक्स देशांमध्येही भारत शेवटच्या क्रमवारीत येतो. श्रीलंका, चीन, मालदीव, भूतान या शेजारच्या राष्ट्रांपेक्षा भारताचे मानव विकास मूल्य निर्देशांक कमीच आहे.

2) निम्न मानवी कल्याणाची स्थिती :

जास्तीत जास्त लोकांचे सुस्थितीत जीवन म्हणजे महत्तम मानवी कल्याण होय. भारतामध्ये मानवी विकासाच्या सर्वात महत्वाच्या घटकांमध्ये दीर्घ व स्वस्थ आरोग्यमय जीवन, उत्तम शिक्षण, उत्तम राहणीमानाचा दर्जा, मानवी हक्कांची हमी आणि स्वावलंबन ह्या मानवी विकासाच्या महत्वाच्या निर्देशकाची निम्न पातळी दिसून येते. म्हणून भारताचे भ्कर मूल्य अति उच्च विकसीत व उच्च विकसीत गटात मोडणाऱ्या देशांपैकी खाली असून केवळ 0.645 इतका कमी निर्देशांक आहे. त्यामुळे भारताचा क्रमांक 131 येऊन उच्च विकास गटात मोडणाऱ्या देशांच्या क्रमवारीत पोहचण्यासाठी अथक परिश्रम करण्याची गरज आहे.

3) बहुआयामी मानवी दारिद्रयता जास्त :

मानव दारिद्रयता निर्देशांकाच्या घटकामध्ये 2010 मध्ये आमुलाग्र बदल करण्यात आले. स्वास्थ्य, शिक्षण व जीवनमानाचा अभ्यास करतांना त्यात समाविष्ट असलेल्या वंचितता नष्ट करून बहुआयामी दारिद्रयता निर्देशांक काढण्याची पद्धती अवलंबिण्यात आली. भारतात अजूनही दारिद्रयाचा उच्च स्तर आर्थिक विकासाची कमतरता दर्शविते. दारिद्रयाची तीव्रता कमी करण्यासाठी स्वास्थ्य, शिक्षण व जीवनमानातील सुधारणा यात झपाट्याने वाढ करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. या निर्देशांकावरच मानवी कल्याणाची वृद्धो व विस्तार अवलंबून आहे.

4) राष्ट्रीय उत्पादन व उत्पन्नात वाढ करण्याची गरज :

भारतामध्ये दरडोई उत्पन्नाचे प्रमाण फार कमी आहे. आरोग्य, शिक्षण व जीवनमानाची उच्च पातळी टिकवून ठेवण्यासाठी दरडोई उत्पन्न हे प्रभावी साधन आहे. परंतु त्यात अजूनही समाधानकारक वाढ घडून आलेली नाही. निम्न उत्पन्नामुळे व आर्थिक विषमतेतील अवांछनिय प्रमाणामुळे भारतात दारिद्रयाची स्थिती अजुनही कायम आहे. महत्तम जनकल्याणासाठी दारिद्रय निर्मूलनातील प्रयत्नांना सर्वाधिक महत्व देण्याची गरज आहे. अन्यथा मानवी विकासाचा निर्देशांक उच्च गटात प्रवेश करू शकणार नाही.

5) अपर्याप्त शिक्षणाच्या सोयी :

भारतात अजूनही 100 टक्के साक्षरता नाहो. जोपर्यंत शिक्षणाचे प्रमाण वाढणार नाही तोपर्यंत महत्तम सामाजिक कल्याण साध्य होणार नाही. उच्च जीवनमान, स्वच्छ राहणीमान, आरोग्यच्या संबंधी जागृतीच्या बाबी अशिक्षित लोकांच्या निकृष्ट राहणीमानाचे कारण ठरतात. महत्तम मानवी विकास पातळीत पदार्पन करण्यासाठी या सर्व गोष्टींमध्ये आमुलाग्र बदल करण्याची गरज आहे.

6) लैंगिक विषमता निर्देशांकाचे उच्चांक :

संयुक्त राष्ट्र विकास 2020 च्या अहवालात निर्देशित केलेल्या क्रमांकानुसार जगातील 162 देशांपैकी भारताचा 123 वा क्रमांक आहे. ह्याचाचा अर्थ भारतामध्ये स्त्री–पुरूष समानतेमध्येही आमुलाग्र बदल करण्याची गरज आहे. लैंगिक विकासातील उच्च असमानता मानवी विकासाच्या असफलतेचे कारण आहे.

समारोप :

वरील सर्व बाबी विचारात घेऊन अशा निष्कर्षाप्रत येणे अतिसंयोक्तिपूर्ण होणार नाही की, भारताला मानव विकास निर्देशांक पहिल्या 50 राष्ट्रांच्या विकास मूल्यापर्यंत यण्यासाठी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक या सर्व घटकांमध्ये आमुलाग्र सकारात्मक बदल घडवून आणणे अगत्याचे आहे. या घटकांच्या यशस्वितेसाठी राज्यशासनाची भूमिका महत्वाची आहे. राजकीय महत्वकांक्षेच्या व इच्छाशक्तीच्या बळावरच मानवी कल्याणाच्या दिशेन मार्गक्रमण वृद्धोंगत होणार आहे.

संदर्भसूची :

1. जिभकाकटे, शास्त्री : 'भारतीय अर्थव्यवस्था', विश्व पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, दक्षिणामूर्ती मंदिरासमोर, महाल, नागपूर–440032.
2. सिंह रमेश : 'भारतीय अर्थव्यवस्था', McGraw Hill Education (India) Private Limited, 444/1] Sri Ekambara Naicker Industrial Estate, Alapakkam, Porur, Chennai-600116.

3- Eleventh Five Year Plan (2007-12), Planning Commission, GoI. N. Delhi.

4- Economic Survey 2014-15, MOPF, GoI. N. Delhi.

5- Human Development Report 2016, UNDP, N. Yark, USA, March 2017.

6- Economic Survey, 1999-2000, Ministry of MOF, GoI., N. Delhi.

7- "Human Development Report" 2019
Human Development Indices and Indicators" (PDF) HDRO (Human Development Report Office) United Nation Development Report Programme, pp 22-25, 9 December, 2019.

8- http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/270/hdr_2010_en_complete_ reprint. pdf.

9- A. stanton. Elizabeth ¼फेब्रुवारी 2007)
The Human Development index : A History Peri Working Papers 14-15. Archived from the original on 28 फेब्रुवारी

10- "Human Development Index" Economic Times. Archieved from the original on 1 December 2017, 25 January, 2021.

11- "The Human Development Concept". UNDP 2010 Archieved from the Archieved from the original on 15 April 2012

12- W.Mr.M. Wikipedia.org>wiki> मानव